13

סיור בח'רבת אללוז

رحلة إلى خربة اللوز

צילמה // צילה זלט
כתב // דן גולן

تصوير // تسيلا زلط
كتب // دان غولان

סיפורו של הכפר ח'רבת אללוז מקפל בתוכו היסטוריה של חיים תוססים ושל עימותים במרחב. הכפר הערבי התקיים במקום מאות שנים, וסיפק תוצרת חקלאית לכפרי הסביבה ולירושלים. מתוך הכפר יצאו לוחמים ומפקדים פלסטינים שהשתתפו בקרבות 48'. בעבר, מפסגת ההר שעליו שכן הכפר ניתן היה לראות עוד כפרים פלסטיניים. העצים בטרסות החקלאיות שמסביב ממשיכים להניב פרי, על אף שלא טופחו זה למעלה משישים שנה. בורות המים עדיין מלאים מים צוננים. בסיור נתוודע לכפר כפי שהיה עד 1948 ולמצבו היום.

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול //
רגלי

نوع المسار //
سيرا على الأقدام

נקודת מוצא //
פסגת הר איתן

نقطة الانطلاق //
قمة جبل «إيتان»

נקודת סיום //
פסגת הר איתן

نقطة النهاية //
قمة جبل «إيتان»

הגעה ברכב //

מכביש ירושלים-תל-אביב יורדים במחלף הראל לכיוון דרום. נוסעים לכיוון כיכר הסטף, מהכיכר פונים לחניון הסטף. אחרי כ-500 מטר רואים משמאל את הכניסה לחניון, וממשיכים ישר. תחילת הדרך על כביש והמשכה דרך עפר. ישנן פניות בדרך, אך בוחרים תמיד את הדרך שעולה לכיוון הפסגה.

الوصول بالسيارة //

من شارع القدس تل ابيب، ننزل في مفرق هرئيل باتجاه الجنوب. نسافر حتى ساحة سطاف، من هناك نتوجه إلى موقف سطاف. بعد ٥٠٠ متر سنرى من اليسار مدخل الموقف، من هناك نواصل بخط مستقيم. بداية الطريق على الشارع ومن ثم طريق ترابية. هناك منعطفات على الطريق لكن نختار دائما الطريق المؤدية إلى القمة.

تنطوي قصة قرية خربة اللوز على تاريخ لحياة صاخبة ومواجهات مع الجوار. القرية العربية قائمة مئات السنين وزوّدت قرى المنطقة والقدس بالمنتجات الزراعية. خرج من هذه القرية مقاتلون وقادة فلسطينيون شاركوا في معارك العام ١٩٤٨. في الماضي، كان يُمكن أن نرى من قمة الجبل الذي قامت عليه القرية قرى فلسطينية أخرى. الأشجار المزروعة في المدرجات الحجرية لا تزال تثمر على الرغم من أنها لم تحظى باهتمام منذ قرابة ٦٠ عاما. آبار المياه لا تزال ملآى بمياه باردة. سنتعرف في رحلتنا هذه على القرية كما كانت حتى العام ١٩٤٨ وعلى وضعها اليوم.

הגעה בתחבורה ציבורית //	الوصول عن طريق المواصلات العامة //
נוסעים באוטובוס 183 של חברת סופרבוס מבנייני האומה, יורדים בכיכר הסטף, ומשם ברגל לכיוון חניון הסטף, אחרי כ-500 מטר רואים משמאל את הכניסה לחניון וממשיכים ישר במעלה ההר לפסגת הר איתן.	السفر في باص رقم ١٨٣ التابع لشركة سوبر باص من بنايات الأمة في القدس الغربية، ننزل في ساحة سطاف، من هناك نمشي باتجاه موقف سطاف، بعد ٥٠٠ متر نرى إلى اليسار المدخل إلى موقف سطاف ومن هناك نواصل في خط مستقيم صعودا إلى قمة جبل "إيتان".
אורך המסלול // 3 קילומטרים	طول المسار // 3 كم

משך המסלול // כשעתיים, כולל הפסקות	مدة المسار // ساعتان بضمنها استراحات
דרגת קושי // רוב המסלול קל, אך הדרך יורדת בתלילות מהפסגה ואחר כך עולה חזרה לפסגה.	درجة الصعوبة // معظم المسار سهل، إلا أن الطريق تهبط بحدة من القمة وبعدها تصعد من جديد.
מקום למלא בו מים // חניון הסטף	مكان للتزود بالماء // موقف سطاف
עונה ממומלצת // כל השנה	موسم مفضّل // طيلة السنة

ח'רבת אללוז خربة اللوز // הר איתן جبل «إيتان»

מספר תושבים בשנת 1948 // כ-500

السكان في عام ١٩٤٨ //
حوالي ٥٠٠

מספר בתים בשנת 1931 //
כ-100

عدد البيوت في العام ١٩٣١ //
حوالي ١٠٠

מקורות פרנסה עיקריים //

חקלאות, עדרי צאן, סיתות אבן

مصادر المعيشة الاساسية حتى ١٩٤٨ //
الزراعة وقطعان الماشية ومقالع الحجارة

בתי ספר //

כיתה אחת במבנה משותף לח'רבת אללוז ולכפר השכן, סטאף

مدارس في القرية //

صف واحد في مبنى مشترك لخربة اللوز والقرية المجاورة سطاف

אתרי דת //

- קבר שיח' בוח'תיארי (כיום – מעל בית הקפה בחוות העזים של שי זלצר)
- קבר שיח' סלאמה (ליד החווה החקלאית הביזנטית, נהרס בחלקו)

مواقع دينية //

* قبر الشيخ البختياري (اليوم ـ فوق المقهى في مزرعة الماعز التابعة لشاي زلتسر)
* قبر الشيخ سلامة (بجوار المزرعة البيزنطية، تهدّم في جزء منه)

ח'רבת אללוז خربة اللوز

תאריך כיבוש //

עם כיבוש הכפר השכן צובא על ידי חטיבת הראל, עזבו תושבי ח'רבת אללוז, יחד עם תושבי הכפר השכן סטאף, בלילה שבין ה-12 וה-13 ביולי 1948.

تاريخ احتلاله //

مع احتلال قرية صوبا بايدي وحدة هرئيل رحل سكان قرية خربة اللوز سوية مع سكان قرية سطاف في الليلة بين ١٢ و ١٣ تموز ١٩٤٨.

היכן נמצאים הפליטים //

בבית לחם, ביריחו, בקלנדיה, בביתוניא. בירדן - בזרקא ובעמאן; בארצות הברית ובקנדה

أين يتواجد اللاجئون منها اليوم //

في بيت لحم، أريحا، قلنديا، بيتونيا. في الأردن – في عمان والزرقاء وفي الولايات المتحدة وكندا

יישובים יהודיים על אדמות הכפר //

אין. בשנות החמישים היה ניסיון התיישבות שלא צלח. שם היישוב היה לוזים.

مستوطنات يهودية على أراضي القرية //

لا يوجد. كانت هناك محاولة في سنوات الخمسين لكنها لم تنجح. كان اسم المستوطنة «لوزيم».

יישובים פלסטיניים קרובים //

סטאף, צובא, אלקסטל, עקור, ראס אבו עמאר, דיר עמר, אם אלמיס

قرى فلسطينية قريبة //

سطاف، صوبا، القسطل، عقور، راس أبو عمار، دير عمر، أم الميس

אל פסגת הר איתן

נעלה בכביש מתל־אביב לכיוון ירושלים. סמוך למחלף הראל נראה מצפון לכביש את הכפר אבו ע'וש, שלתושביו היו קשרים עם ה"הגנה" ולכן נשארו במקום ב-1948. מדרום לכביש נראה את עין ראפה; כאן גר ע'אזי אללוזי, צאצא לפליטי ח'רבת אללוז שנולד במחנה הפליטים קלנדיה, ומימש באופן אישי את זכות השיבה כשהתחתן עם תושבת עין ראפה בשנת 1992. מכביש ירושלים-תל־אביב נפנה דרומה במחלף הראל, אשר נקרא על שם חטיבת הפלמ"ח הראל שלחמה באיזור ב-1948 והביאה בין היתר להתרוקנות הכפר ח'רבת אללוז. בנסיעה דרומה נעבור ליד אלקסטל – גם הוא היה כפר פלסטיני, שם לחם ב-1948 המפקד אבו טביח, תושב ח'רבת אללוז.

إلى قمة جبل «إيتان»

نصعد في الطريق من تل أبيب إلى القدس. عندما نصل بالقرب من مفرق هرئيل نرى من الشمال قرية أبو غوش الذي كان لسكانه علاقات مع منظمة الـ «هجاناة» وعليه بقوا في مكانهم العام ١٩٤٨. نرى جنوب الطريق قرية عين رافة، حيث يسكن غازي اللوزي من ذرية لاجئي خربة اللوز الذي ولد في مخيم قلنديا ومارس حق العودة شخصيا عندما تزوج من مواطنة عين رافة في العام ١٩٩٢. نتوجه من شارع تل أبيب القدس جنوبا في مفرق هرئيل الذي سمي باسم كتيبة هرئيل التي قاتلت في المنطقة العام ١٩٤٨ وأدت إلى إخلاء السكان من قرية خربة اللوز. في السفر جنوبا نمرّ عبر القسطل . وكانت قرية فلسطينية حيث حارب في العام ١٩٤٨ القائد أبو طبيخ من سكان خربة اللوز.

היער ניטע בניסיון של ארגונים סביבתיים למנוע את הקמת המוזיאון הלאומי לגבורה ותקומה שתוכנן לקום על פסגת הר איתן, בשטחו של הכפר ח'רבת אללוז.

נמשיך בכביש לכיוון כיכר הסטף. מהכיכר יוצאת דרך לעין כארם, שם למדו ילדי ח'רבת אללוז עד 1948. דרך נוספת פונה לקיבוץ צובה. על התל הבולט שליד הקיבוץ נמצאים שרידי הכפר צובא, שעשן הפגזים שהיתמר מכאן "שכנע" את תושבי ח'רבת אללוז להימלט מכפרם ב-12 ביולי 1948. מהכיכר יוצאת דרך משנית לכפר סטאף, הכפר השכן לח'רבת אללוז. בדרך זו ניכנס.

נמשיך ישר במעלה ההר דרך המחסום הפתוח. ליד המחסום נראה שלט "יער לזכר הנופלים במערכות ישראל". היער ניטע בניסיון של ארגונים סביבתיים למנוע את הקמת המוזיאון הלאומי לגבורה ותקומה שתוכנן לקום על פסגת הר איתן, בשטחו של הכפר ח'רבת אללוז. הכביש המשובש עובר דרך מחנה צבאי נטוש **13** ששימש בשנות החמישים את היחידה הסודית 101, בפיקודו של קצין צעיר ונמרץ בשם אריק שרון, שלימים נבחר להיות ראש הממשלה. מהמחנה יצאו לוחמי היחידה לפעולות מעבר לגבול. באותה תקופה היו

نواصل السفر إلى دوّار سطاف. من هناك تخرج طريق باتجاه عين كارم حيث تعلم طلبة خربة اللوز حتى العام ١٩٤٨. طريق أخرى تتجه نحو كيبوتس تسوبا. على التلة بجانب الكيبوتس توجد آثار قرية صوبا حيث أقنع دخان قذائف الهاون التي انصبت عليها سكان خربة اللوز الهرب في ١٢ تموز ١٩٤٨. تخرج من الساحة طريق أخرى ثانوية إلى قرية سطاف جارة قرية خربة اللوز. ندخل في هذه الطريق.

نواصل السير بخط مستقيم صعودا إلى قمة الجبل عبر الحاجز المفتوح. بجانب الحاجز نجد لافتة كتب عليها «غابة لذكرى الذين سقطوا في حروب إسرائيل». تم غرس الغابة في محاولة من منظمات بيئية لمنع إقامة المتحف الوطني للبطولة والبعث الذي خططوا لإقامته في قمة جبل «إيتان» في محلّ قرية خربة اللوز. تمر الطريق غير المعبدة عبر معسكر مهجور **13** كانت استخدمته الوحدة السرية رقم ١٠١، بقيادة ضابط شاب ومجتهد باسم أرئيل شارون الذي انتُخب لاحقا رئيسا للحكومة. وكان خرج من هذا المعسكر مقاتلو الوحدة إلى

تم غرس الغابة في محاولة من منظمات بيئية لمنع إقامة المتحف الوطني للبطولة والبعث الذي خططوا لإقامته في قمة جبل «إيتان» في محلّ قرية خربة اللوز.

ניסיונות של הפליטים לחזור לכפרם. סיפר על כך בריאיון עארף עיסמאעיל מחמולת אבו טביח, פליט מח'רבת אללוז שחי בירדן: "היו אנשים שחמקו והסתננו חזרה לכפר והביאו משם ענבים ותאנים. חלקם נהרגו".

הכביש המשובש הופך בהמשך להיות דרך עפר לבנה, שבה פניות רבות. בצמתים נבחר תמיד בדרך העולה לעבר הפסגה, עד שנגיע לראשה, שם בעלי הרכבים יוכלו להחנות. פסגת הר איתן יושרה והדרכים אליה הוכשרו במסגרת ההכנות להצבת סוללת טילי פטריוט במלחמת המפרץ, על מנת ליירט טילים שנורו מעיראק לעבר ישראל בפקודתו של סדאם חוסיין.

عمليات فيما وراء الحدود.في تلك الفترة جرت محاولات من لاجئي القرية للعودة إلى قريتهم. وكان حدثنا عن ذلك عارف إسماعيل من عائلة أبو طبيخ، وهو لاجئ من خربة اللوز عاش في الأردن: «كان هناك أشخاص تسللوا عودةً إلى القرية وأحضروا معهم العنب والتين. قسم منهم قُتل».

تتحول الطريق غير المعبدة لاحقا إلى طريق ترابية بيضاء فيها منعطفات كثيرة. في المفارق نختار دوما الطريق الصاعدة باتجاه القمة، إلى أن نصل إليها حيث يستطيع أصحاب السيارات أن يوقفوا سياراتهم. أما القمة فقد تمت تسويتها وتم أعداد الطرق إليها في إطار التحضيرات لنصب بطارية صواريخ بتريوت في حرب الخليج بهدف اعتراض صواريخ أطلقت من العراق بأمر من صدام حسين.

תצפית היקפית

1 הסיור הרגלי מתחיל ומסתיים בפסגת הר איתן, שהיה בתחומי הכפר ח'רבת אללוז, ונקרא בעבר אלד'הר, ובתרגום לעברית, גב ההר. מהתצפית ההיקפית הנפלאה אפשר לראות את פרברי רמאללה בצפון, את ירושלים במזרח, את פאתי בית לחם בדרום ואת חוף אשקלון במערב.

במעגל התצפית הקרוב נוכל רק לדמיין את הכפרים שהיו ואינם עוד, ושנראו היטב מפסגה זו רק לפני מעט יותר מיובל שנים. ממערב, ליד האנטנות הגבוהות, עמד בית הספר החקלאי דיר עמר, בו למדו כמה מילדי הכפר. המבנים של בית הספר משמשים כיום את המוסד לפגועי נפש איתנים; במורד ההר, בין עצי האורן, נמצאים שרידי הכפר עקור; ובהמשך, ליד קווי המתח, נמצאות חורבות הכפר ראס אבו עמאר, אליו נמלטו תושבי ח'רבת אללוז בלילה של ה-12 ביולי 1948; לצד ראס אבו עמאר עמד הכפר אלקבו; ברכסים הקרובים מדרום, ליד מושב אורה, עמד הכפר אלג'ורה; מעט מזרחה במורד ההר, ליד המבנים של בית חולים הדסה, חיו תושבי הכפר עין כארם, שבו למדו ילדי ח'רבת אללוז (ראו סיור בספר זה); עוד בהמשך ניתן להבחין בגשר המיתרים בירושלים, אשר בסמוך לו נמצאים שרידי הכפר לפתא, שבתיו נראים היטב לעולים לירושלים בדרך הראשית (ראו סיור בספר זה); משמאל לגשר ניתן להבחין במגדל משרדים בגבעת שאול, שעומד בסמוך למיקומו של הכפר דיר יאסין. הרג האזרחים בו באפריל 1948 העלה חשש כבד בקרב תושבי ח'רבת אללוז שכזה יהיה גם גורלם. כיום משמשים מבני הכפר דיר יאסין מוסד לפגועי נפש; במזרח, על ראש גבעה, נמצאים שרידי הכפר צובא.

مرصد دائري

1 تبدأ الجولة سيرا وتنتهي في قمة جبل إيتان الذي كان ضمن مساحة قرية خربة اللوز وكان اسمه من قبل، الظهر. يُمكن من نقطة الرصد الدائرية الساحرة هذه أن تروا ضواحي رام الله في الشمال والقدس الشرقية في الشرق وأطراف بيت لحم في الجنوب وساحل عسقلان في الغرب.

في دائرة الرصد القريبة يُمكننا فقط أن نتخيّل القرى التي كانت ولم تعد موجودة، التي ظهرت جليا من هذه القمة إلى ما قبل عقود خلت. في الغرب، بجانب الهوائيات العالية، دير عمرو، حيث تعلم عدد من أبناء القرية. تستخدم مباني المدرسة اليوم مؤسسة المرضى النفسيين «إيتانيم»، وفي منحدر الجبل، بين أشجار الصنوبر نجد آثار قرية عقور ولاحقاً عند خط كهرباء التيار العالي نجد بقايا قرية راس أبو عمار، إليها هرب سكان خربة اللوز في الليلة بين ١٢ و ١٣ تموز ١٩٤٨، وبجانب قرية راس ابو عمار كانت قرية القبو. في التلال القريبة جنوبا بجانب موشاب «أورة» كانت قرية الجورة. أبعد قليلا نحو الشرق في المنحدر، إلى جانب بنايات مشفى هداسا، عاش سكان عين كارم حيث تعلم أولاد قرية خربة اللوز. أبعد من ذلك بالاتجاه نفسه يُمكننا أن نرى جسر الأوتار في مدخل القدس حيث آثار قرية لفتا بجواره التي تظهر بيوتها جلية للصاعدين إلى القدس في الطريق الرئيسية. إلى يسار الجسر يُمكننا أن نرى عمارة برج للمكاتب في حي «جفعات شاؤول» الذي أقيم بجوار موقع قرية دير ياسين. وكان قتل المدنيين فيها في نيسان ١٩٤٨ أثار الخوف الشديد لدى سكان خربة اللوز أن يكون مصيرهم مشابها. أبنية دير ياسين تستعمل اليوم كمصحة عقلية. في الشرق على رأس التلة نجد آثار قرية صوبا.

המבנים של בית הספר משמשים כיום את המוסד לפגועי נפש "איתנים".
تستخدم مباني المدرسة اليوم مؤسسة المرضى النفسيين «إيتانيم».

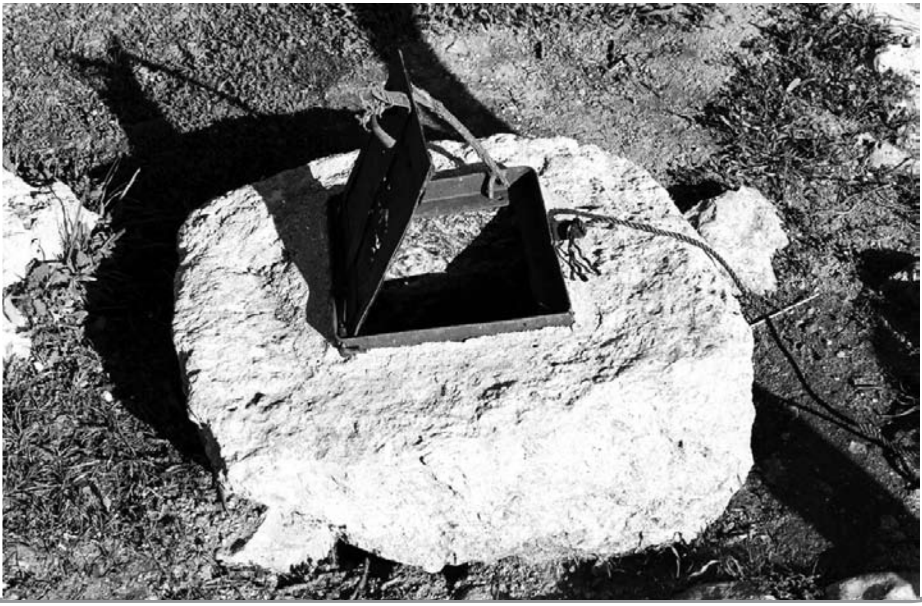

الإشارة الأقدم للقرية هي من العام ١٦٦٨، في أرشيف المحكمة الشرعية في القدس، موجود هناك تسجيل لمحكمة بشأن قضية ورثة.

אל הכפר

מסלול הסיור הרגלי הוא היקפי בכיוון השעון, וכולו על דרך עפר נוחה להליכה.

נרד מההר ברגל בדרך בה עלינו ברכב לפסגה. לאחר ירידה קלה נראה משמאלנו את הדרך שבה נחזור לפסגה בסיום הסיור. בהמשך נגיע לצומת דרכים 2 שבו נפנה ימינה בדרך היורדת. לאחר כ-140 מטר נגיע שוב לצומת דרכים 3 , שגם בו נפנה ימינה. הדרך עוברת בין טרסות חקלאיות. בטרסות אלה, הסמוכות לפסגה, גידלו בעיקר גפנים. לאחר עוד כ-220 מטר נגיע למזלג דרכים, שדרך אחת בו, מישורית, פונה ימינה, והדרך השמאלית 4 – בה נבחר – יורדת במורד ההר לכיוון בתי הכפר. לאחר שהדרך מתעקלת בינות לעצי האורן, נראה מערום אבנים בצד שמאל, שם נמצא בית הקברות של הכפר.

إلى القرية

مسار الجولة سيكون سيرا دائريا باتجاه عقارب الساعة وعلى طريق ترابية مريحة للسير.

ننحدر من الجبل سيرا في الطريق التي صعدنا عبرها بالسيارة إلى القمة. بعد انحدار خفيف نرى إلى يسارنا الطريق التي سنعود منها إلى القمة في ختام الجولة. نصل فيما بعد إلى مفرق نسير منه يمينا في الطريق النازلة 2 . بعد حوالي ١٤٠ مترا نصل مرة أخرى إلى مفرق طرق، 3 هناك أيضا نتجه يمينا. تمر الطريق عبر قطع أرض زراعية مسنودة بمدرجات حجرية. في هذه القطع القريبة من القمة زرع السكان العنب بالأساس. بعد حوالي ٢٢٠ مترا يتفرع الطريق إلى اثنين: طريق منها مستوية تتجه يمينا، والطريق إلى اليسار 4 . نختار السير فيها . تهبط في منحدر الجبل باتجاه بيوت القرية. بعد أن تتعرج الطريق بين اشجار الصنوبر سنرى أكوام حجارة بجانب الطريق هناك موجودة مقبرة القرية.

בור מים עם מכסה מקורי, אגף מזרחי. הבור מלא מים כל השנה // بئر ماء أصلية. الجناح الشرقي. البئر ملآى بالماء طيلة السنة

קשה להבחין באבנים הבודדות המסמנות קברים בטרסה. סיפר עארף עיסמאעיל:

היה בית קברות אחד ממזרח לכפר. רובם נהגו פשוט לשים מבנה אבנים קטן כמו שנוהגים לקבור בסעודיה. אצלנו באופן חד־משמעי היה אסור לנשים להגיע לבית הקברות. לאחר הקבורה, היה נהוג שחמולה אחרת מכינה את הארוחה. היו מביאים אוכל, ואוכלים באלסאחה, בחדר האירות. והאבל נמשך שלושה ימים. סבי קבור שם.

من الصعب رؤية الأحجار القليلة التي تشير إلى القبور في سلسلة الحجارة. قال عارف إسماعيل:

كانت هناك مقبرة وحيدة شرق القرية. معظم الناس اعتادوا أن يقيموا كومة أحجار صغيرة كما هي العادة في السعودية. عندنا كان ممنوع على النساء وبشكل قاطع الوصول إلى المقبرة. بعد مراسم الدفن كانت العادة أن تقوم حمولة أخرى بإعداد وجبة الطعام. كانوا يُحضرون الطعام ويأكلون في الساحة، في قاعة الضيوف. كان الحداد يستمر ثلاثة أيام. جدي مدفون هناك.

החלק הקדום של הכפר עמד כאן מאות שנים. האזכור הכתוב המוקדם ביותר של הכפר הוא משנת 1668, בארכיב בית הדין השרעי בירושלים, שם קיים רישום של משפט שבעיקרו נסב על שאלת ירושה.

---

5 בקצה הירידה נגיע לצומת דרכים, בו נפנה ימינה. נבחין מימין לנו בשרידי החלק הקדום של הכפר. אפשר לטפס אל השרידים ולחזור חזרה לדרך. המבנים בחלק זה של הכפר מתאפיינים בבנייה צפופה וחצרות קטנות, ועד 48' גרה בהם משפחת הרוט. החלק הקדום של הכפר עמד כאן מאות שנים. האזכור הכתוב המוקדם ביותר של הכפר הוא משנת 1668, בארכיב בית הדין השרעי בירושלים, שם קיים רישום של משפט שבעיקרו נסב על שאלת ירושה. בפנייה עצמה, בצד שמאל של הדרך, ישנה רחבה שבה עמד ביתו של נמר, וכפי שסיפר עארף עיסמאעיל, בו "היתה חנות קטנה, החנות היחידה בכפר". שרידי אבני הבנייה המסותתות ניכרים למרגלות הרחבה. כאן היה גם חדר האירות, הסאחה של החמולה.

5 في نهاية المنحدر نصل إلى مفرق طرق، هناك نتجه يمينا. سنرى من جهتنا اليمين آثار الجزء القديم من القرية. يُمكن التسلق نحو الآثار ومن ثم العودة إلى الطريق. المباني في هذا الجزء من القرية تتسم بالبناء المتلاصق والساحات الضيقة، وإلى العام ١٩٤٨ عاشت فيها عائلة هروت.الجزء القديم من القرية موجود هنا من مئات السنين. الإشارة الأقدم للقرية هي من العام ١٦٦٨، في أرشيف المحكمة الشرعية في القدس، موجود هناك تسجيل لمحكمة بشأن قضية ورثة. في المنعطف نفسه، من الجهة اليسرى للطريق تجدون ساحة كان فيها بيت نمر، وكما حدثنا عارف إسماعيل: «كانت فيه دكان صغير، الدكان الوحيد في القرية». آثار حجارة البناء المنحوتة ظاهرة عن أسفل الساحة. هنا كان أيضا «ساحة» أي مضافة تابعة للحمولة.

ענפי החקלאות

מהצומת נמשיך בדרך כ–180 מטר מערבה, לכיוון צומת החרוב 6 . שרידי הטרסות החקלאיות מלווים אותנו מימין ומשמאל. עיקר עיסוקם של תושבי הכפר היה בחקלאות. השטח החקלאי סביב הכפר נאמד בכ–2,000 דונם של שטחים מעובדים, מתוכם 700 דונם מטעי זיתים שהניבו כ–300 כדי שמן לשנה. עבד אלפתאח חסן עטא אללה, בן 71, פליט מח'רבת אללוז הגר כיום במחנה הפליטים קלנדיה, מספר על המטעים של משפחתו: "תפוקת השמן שלנו בעונה הגיעה לשלושים כדים". תושבי הכפר גידלו גם גפנים, תאנים, אגסים, ומשמשים. ענבי ח'רבת אללוז היו מפורסמים בירושלים בטעמם המשובח. הגפנים בח'רבת אללוז המשיכו לתת פרי מספר שבועות לאחר סיום העונה, בזכות גידולם על אדמת הגיר הקירטוני, שנשארה ספוגה במים במשך כל חודשי הקיץ. שאר השטח החקלאי – כ–1,300 דונם – שימש לגידולי בעל: חיטה, שעורה, עדשים, פולים, ועוד. מדללה עטא אללה,

الفروع الزراعية

نواصل السير من المفرق على الطريق لمسافة حوالي ١٨٠ مترا باتجاه الجنوب، باتجاه مفرق الخروب. 6 آثار المدرجات الزراعية ترافقنا من جهة اليمين ومن اليسار، أيضا. اعتاش الأهالي من الزراعة بشكل أساسي. تُقدر المساحة الزراعية حول القرية بنحو ٢٠٠٠ دونم من الأرض المفتلحة، منها نحو ٧٠٠ دونم من كروم الزيتون أنتجت نحو ٣٠٠ جرة زيت سنويا. يقول عبد الفتاح عطا اللّه، البالغ من العمر ٧١ عاما، لاجئ من خربة اللوز الذي يعيش حاليا في مخيم قلنديا، عن كروم عائلته: «محصولنا من الزيت وصل في الموسم إلى ٣٠ جرة». زرع السكان أيضا العنب والتين والأجاص والمشمش. وكان عنب خربة اللوز مشهورا في القدس بفضل نكهته الممتازة. كروم العنب في خربة اللوز عادة ما واصلت إعطاء الثمر بعد أسابيع من انتهاء الموسم بفضل زراعتها في أرض جيرية التي تظل مشبعة بالماء طيلة أشهر الصيف. باقي الأراضي الزراعية ـ نحو ١٣٠٠ دونم ـ استعملت للمحاصيل البعلية مثل: القمح والشعير والعدس

פליטה מהכפר, סיפרה: "הנשים היו עובדות בשדה וגם מוכרות פירות וירקות". ע'אזי אללוזי הרחיב: "הנשים היו הולכות כל הדרך מהכפר לשוק מחנה יהודה כשהן נושאות את הסחורה על ראשיהן, מרחק של כ-15 קילומטר".

משק החי בכפר גם הוא היה מגוון, סיפר עארף עיסמאעיל: "היו אנשים שהיה להם הרבה צאן. למשפחת אבראהים סלאח היה הכי הרבה, עזים כהות. לאבו סלאח היו ארבעה-חמישה גמלים. ולאדם אחד או שניים היתה פרה".

والحبوب وما إلى ذلك. قالت مدللة عطا الله، لاجئة من القرية: «كانت النسوة تعمل في الحقول ويبعن الفواكه والخضار». وأضاف غازي اللوزي: «كانت النسوة يسرن كل الطريق من القرية إلى سوق محنيه يهودا يحملن البضاعة على رؤوسهن، مسافة حوالي ١٥ كم».

المشاية في القرية كانت متنوعة، قال عارف إسماعيل: «هناك أناس كان لديهم الكثير من القطعان. لعائلة إبراهيم صلاح امتلكت أكبر قطعان من الماعز الأسود. لأبي صلاح كان أربعة أو خمسة جمال. لشخص واحد أو اثنين كانت بقرة».

«محصولنا من الزيت وصل في الموسم إلى ٣٠ جرة. »

"תפוקת השמן שלנו בעונה הגיעה לשלושים כדים", מספר עטא אללה

מקום התכנסות

בצומת החרוב נטפס כמה מטרים ימינה לעבר עץ החרוב המט לנפול. עארף עיסמאעיל סיפר: "עץ החרוב היה עץ עצום". בתצלום אוויר בריטי משנת 1945 ניתן להבחין בצמרת העץ הרחבה. עץ זה עמד במרכז הכפר, בין הגרעין הוותיק של הכפר שבו היינו לבין השכונה החדשה שעל השלוחה שממערב ומדרום לנו. ע'אזי אללוזי: "כשהיו אירועים מיוחדים, כמו נישואין או לידה, היו כולם מתאספים לשבת תחת עץ החרוב". כאן היו הילדים משחקים. סיפר עארף עיסמאעיל: "היו משחקים בכדור. היה גם משחק כדור באמצעות מקל, המשחק הזה נקרא דחלה. כדורגל היו משחקים עם כדור עשוי מבד. רצועה שמילאו בגרביים".

مكان الاجتماع

في مفرق الخروب نصعد لعدة أمتار إلى اليمين نحو شجرة الخروب الآيلة للسقوط. يقول عارف إسماعيل: «كانت شجرة الخروب شجرة عظيمة». في صورة بريطانية من الجو من العام ١٩٤٥ يُمكن رؤية قمة الشجرة الواسعة. وقفت هذه الشجرة وسط القرية، بين نواة القرية القديمة حيث كنّا وبين الحي الجديد على التلة من جهة الغرب والجنوب منّا. يقول غازي اللوزي: « في المناسبات الخاصة، مثل الزواج أو الولادة، كان الجميع يلتقون للتسامر تحت شجرة الخروب». هنا كان الأولاد يلعبون. يقول عارف إسماعيل: «كانت هناك ألعاب بالكرة. وكانت هناك لعبة كرة مع مِضرب، كانت تسمى دحلة. كرة قدم كانوا يلعبون بكرة من قماش. حزام ملأوه بالجوارب».

מספר התושבים בכפר ח'רבת אללוז עלה מ־166 בשנת 1870 לכ־450 תושבים שנמנו בו על ידי הבריטים ב־1945. עארף עיסמאעיל ציין שלכפר היו שני מוח'תארים שכיהנו במשותף: נמר אחמד נמר מחמולת שכלה, שהיה גם בעל המשאית היחידה בכפר, ועלי ענקיר, המוח'תאר מטעם חמולת יחיא. לכל חמולה היה חדר אירוח משלה, ששימש כחדר דיונים, חדר אירוח ומקום תפילה. עבד אלפתאח מספר: "כל משפחה הביאה בתורה לבית האירוח סוכר וקפה. אז הסוכר הגיע בצורת תבנית, בלוק, היו הרבה תבניות סוכר תלויות על הקיר של בית האירוח". חמולות קטנות יותר בכפר היו אבו טביח, זעתר, הרות, עבד אלרחמן ועבאד.

عدد سكان خربة اللوز ارتفع من ١٦٦ في العام ١٨٧٠ إلى نحو ٤٥٠ نسمة حسب إحصاء البريطانيين في العام ١٩٤٥. ويقول عارف إسماعيل أنه كان للقرية مختاران تولوا المنصب شراكة: نمر أحمد نمر من حمولة شكلة، الذي كان أيضا صاحب الشاحنة الوحيدة في القرية، وعلي عنقير المختار من حمولة يحيا. لكل حمولة كانت قاعة ضيوف خاصة بها، استُعمل كقاعة للتداول وللاستضافة ومكان للصلاة. يقول عبد الفتاح: «كل عائلة أحضرت حسب دورها إلى قاعة الضيوف السكر والقهوة. يومها كان السكر يصلنا بشكل مكعبات، في البلوك الكثير من المكعبات، وكان الكثير من علب السكر معلقة على جدار المضافة». من الحمائل الأصغر التي كانت في القرية حمولة أبو طبيخ، زعتر، هروت، عبد الرحمن وعبّاد.

وقفت هذه الشجرة وسط القرية، بين نواة القرية القديمة حيث كنّا وبين الحي الجديد على التلة من جهة الغرب والجنوب منّا. يقول غازي اللوزي: « في المناسبات الخاصة، مثل الزواج أو الولادة، كان الجميع يلتقون للتسامر تحت شجرة الخروب».

כאן, בסמוך לחרוב, הוקם בשנות החמישים מחנה אוהלים קטן בניסיון ליישב בבתי הכפר הנטושים עולים מתימן. הניסיון לא צלח, ולאחר כשנה המתיישבים התפנו. חלקם גרים כיום בראש העין.

هنا، بجوار شجرة الخروب، أقيم في الخمسينيات معسكر خيام في محاولة لتوطين «قادمين» يهود من اليمن في بيوت القرية المهجورة. لم تنجح المحاولة وأخلي المستوطنون بعد حوالي السنة. قسم منهم يعيش اليوم في بلدة روش هعاين.

12 מקום התכנסות נוסף של תושבי ח'רבת אללוז היה בקבר שיח' אחמד אבו ח'תיארי. הקבר היה בתחומי הכפר, ונמצא היום בתוך חוות העזים של שי זלצר. קיים שילוט לחווה מחניון הסטף. סיפר עארף עיסמאעיל: "המבנה בן שלושה חדרים. הקבר היה באחד החדרים ועליו כיסוי". מבנה הקבר עומד על תלו עד היום, מעל לבית הקפה הקטן שבחווה. לכאן היו מגיעים להתפלל וליד הקבר היה נהוג ליישב סכסוכים.

12 مكان آخر لتجمع سكان خربة اللوز كان قبر الشيخ أحمد البختياري. كان القبر في حدود القرية، وهو موجود اليوم في حدود مزرعة الماعز التابعة لشاي زلتسر. للمزرعة إشارات ولافتات من موقف سطاف. يقول عارف إسماعيل: «المبنى مؤلّف من ثلاث غرف. كان القبر في إحداها وعليه غطاء». لا يزال مبنى القبر على حاله.

עץ זה עמד במרכז הכפר, בין הגרעין הוותיק של הכפר שבו היינו לבין השכונה החדשה שעל השלוחה שממערב ומדרום לנו. ע'אזי אללוזי: "כשהיו אירועים מיוחדים, כמו נישואין או לידה, היו כולם מתאספים לשבת תחת עץ החרוב".

ע'אזי אללוזי מספר על הקבר: "סיפרו לי סיפור על אדם שרצה להישבע בקבר שיח' אבו ח'תיארי, ונשבע שבועת שקר. הוא רצה להישבע כדי להוכיח שהוא לא עשה איזה מעשה שדובר עליו. הוא בא לשם רואה, וברגע שאמר את השקר – התעוור. זה מקום שהיה נהוג להגיע אליו כדי לערוך סולחה, או להישבע בפני הקדוש".

يقول غازي اللوزي عن القبر: «حكوا لي عن شخص أراد أن يُقسم على قبر الشيخ البختياري، وأقسم قسما كاذبا. حضر إلى القبر مُبصرا، وفي اللحظة التي أقسم فيها كذبا أصيب بالعمى. إنه مكان كانت العادة أن يأتيه الناس لعقد راية الصلح أو لأداء اليمين أمام اللّه».

הרחוב, הבוסתנים, המעיינות

7 מהחרוב, במקום לעלות צפונה בדרך העפר שהכשירה הקק"ל, נחזור כמה מטרים מזרחה אל מעבר לגדר האבן, ונעלה ברחוב המרכזי של הכפר, שעולה במקביל לדרך העפר ומימין לה. בקצה העלייה נגיע לצומת של דרכי קק"ל. בדרך אל הצומת אפשר ללכת ימינה אל שרידי הבתים, הבוסתנים, בורות המים, ומערה שבקצה שלה יש מעיין מטפטף.

מהצומת נמשיך במעלה ההר, כשמימין כבר נראה את פסגת הר איתן. משמאלנו נבחין באבני בנייה של בתים שהיו. אפשר להיכנס להציץ אליהם ולחזור לדרך. כאן עמד ביתו של עבד אלפתאח. מכאן ניתן לראות עץ ברוש גבוה ובודד.
8 הברוש נמצא במרכז השכונה החדשה של ח'רבת אללוז, שהוקמה בשנות הארבעים. הבתים כאן היו מרווחים יותר, רצפתם עשויה מלט, אבניהם מסותתות היטב. סביב כל בית היתה חצר גדולה, בה ניטעו עצי פרי ובחלקן נחפר בור מים.
9 במורד השלוחה, בין תלי האבנים, נמצא בור מים גדול, ששימש את תושבי השכונה החדשה. הבור בנוי כאולם מטויח בגודל של 12 מטרים על 10 מטרים, ומלא מים כל ימות השנה.

الطريق، البساتين والينابيع

7 من شجرة الخروب، وبدل أن نسير صعودا إلى الشمال على الطريق الترابية التي فتحتها الكيرن كييمت، نعود بضعة أمتار باتجاه الشرق عبر جدار الحجارة، ونسير في الشارع الرئيسي للقرية، التي تمتد في موازاة الطريق الترابية على يمينها. في نهاية الطلعة نصل إلى مفرق طرق الكيرن كييمت. في الطريق إلى مفرق يُمكن السير يمينا إلى آثار البيوت والبساتين وآبار المياه ومغارة في طرفها ينبوع ماء يسحّ.

من المفرق نواصل الصعود مع الجبل، بحيث نرى على يميننا قمة جبل إيتان. إلى يسارنا سنرى أحجار بناء لبيوت اندثرت. يُمكن الدخول لمشاهدتها ثم العودة إلى الطريق. هنا كان بيت عبد الفتاح.
8 من هنا يُمكن رؤية شجرة سرو عالية منفردة. السروة موجودة وسط الحي الجديد لخربة اللوز الذي أقيم في الأربعينيات. كانت البيوت هنا أوسع وأرضياتها من الأسمنت وحجارتها مقطوعة بإحكام.
9 حول كل بيت حوش كبير زرعت فيه أشجار مثمرة أو حفرت بئر ماء. في منحدر هذا الحي بين تلال الحجارة، هناك بئر كبيرة استخدمها سكان الحي الجديد. البئر مبنية كقاعة كبيرة بطول ١٢ مترا وعرض ١٠ أمتار مليئة بالماء طيلة ايام السنة.

كل قطعة أرض لعائلة حصلت على كمية محددة من الماء. كانوا يوجهون القنوات إلى قطعة أرض بعينها وتسير فيها الماء إلى أن يصل مستوى الماء إلى الإشارة على العصا، وهكذا من قطعة أرض إلى اخرى.

בתים, אגף מערבי, 1950. צילום מס' 1012569, הארכיון הציוני // بيوت، الجناح الغربي، ١٩٥٠، تصوير رقم ١٠١٢٥٦٩، الأرشيف الصهيوني

10 מקור מים נוסף ששימש להשקיית שדות ח'רבת אללוז היה עין אללקף, שנמצא למרגלות ההר בנחל שורק. מראד חלף, פליט מח'רבת אללוז הגר בעמאן, סיפר שמי המעיין הוזרמו בתעלה לבור מטויח, שאגר את המים במשך הלילה. במשך היום, לצורך חלוקת המים להשקיית השדות היו מכניסים מקל עם סימונים לתוך הבור. כל חלקת משפחה קיבלה כמות מוגדרת של מים. היו מטים את תעלות המים לחלקה מסוימת, ומזרימים מים עד שפני המים בבור ירדו לסימון הבא, וכך הלאה מחלקה לחלקה. ליד המעיין יש בריכה חצובה בסלע, בה היו שוטפים את הכבשים לפני הגז. עבד אלפתאח סיפר שנמר אבראהים סאלח קנה מהכפר ולג'ה 20 דונם של טרסות מעל עין אללקף כשנתיים לפני 48'.

10 مصدر مياه آخر استعمل لري حقول خربة اللوز كانت عين اللقف الموجودة عند اسفل الجبل في وادي سوريك. يقول مراد خلف لاجئ من خربة اللوز الذي يعيش في عمان أن ماء العين تم توجيهها في قناة إلى بئر مقصورة بالإسمنت الذي اختزنت الماء طيلة الليل. خلال النهار كانوا يدخلون إلى البئر عصا مع إشارات في إطار توزيع الماء لري المزروعات. كل قطعة أرض لعائلة حصلت على كمية محددة من الماء. كانوا يوجهون القنوات إلى قطعة أرض بعينها وتسير فيها الماء إلى أن يصل مستوى الماء إلى الإشارة على العصا، وهكذا من قطعة أرض إلى اخرى. إلى جانب البئر بركة محفورة في الصخر كانوا يغسلون فيها الأغنام قبل جز صوفها. يقول عبد الفتاح أن نمر إبراهيم صالح اشترى من قرية الولجة نحو ٢٠ دونما من المدرجات فوق عين اللقف سنتين قبل العام ١٩٤٨.

כל חלקת משפחה קיבלה כמות מוגדרת של מים. היו מטים את תעלות המים לחלקה מסוימת, ומזרימים מים עד שפני המים בבור ירדו לסימון הבא, וכך הלאה מחלקה לחלקה.

לוחמי הכפר

נמשיך בדרך העולה, וכשהיא מתיישרת נגיע לפאתי הכפר. כאן, מימין ומשמאל, נראה את שרידי הבתים האחרונים של ח'רבת אללוז. עבד אלפתאח מספר שלכאן נהגו לשלוח את הילדים לבצע תפקידי שמירה על הכפר. "פחדנו, היינו קטנים. אבל אחר כך, שנה אחר כך, הפסקתי לפחד". עבד אלפתאח סיפר בעת סיור בכפר בהתרגשות רבה על אירוע שהוא זכר שסיפרו לו כילד. הבריטים ערכו מבצע חיפוש נשק בכפרים, כנראה בתחילת שנת 1943. הלוחמים, שהוזהרו על ידי השומרים, ירדו על סוסיהם וכלי נשקם במורד ההר אל מערה
11 שנמצאת ליד קבר שיח' סלאמה, בה התכוונו להחביא את הרובים. מטוס סיור בריטי זיהה את הסוסים מחוץ למערה והפנה לשם כוח צבאי בריטי שכיתר את המערה והחרים את הרובים שנמצאו בה. תימוכין לסיפור זה נמצא בדו"ח שירות הידיעות של ה"הגנה" על הכפר: "מסרו לממשלה 10 רובים בכוח. כעת יש להם 20 רובים".

مقاتلو القرية

نواصل السير في الطريق الصاعدة، وعندما تستوي نكون وصلنا أطراف القرية. هنا، إلى اليمين واليسار نرى آثار آخر بيوت خربة اللوز. يقول عبد الفتاح أنهم كانوا يرسلون الأولاد إلى هنا في مهمات حراسة على القرية. «خفنا، كنا صغارا. ولكن بعد ذلك، سنة بعد ذلك، لم نخف». حكى عبد الفتاح أثناء الجولة في القرية عن حادثة يذكرها حكوها له وهو طفل. أجرى البريطانيون حملة تفتيش عن السلاح في القرى، كما يبدو في بداية العام ١٩٤٣. المقاتلون، الذين تم تحذيرهم من الحراس، انحدروا على خيولهم واسلحتهم إلى مغارة موجودة بجانب
11 قبر الشيخ سلامة هناك أرادوا إخفاء البنادق. طائرة استطلاع بريطانية شاهدت خيولا خارج المغارة ووجهت إلى هناك قوة عسكرية بريطانية حاصرت المغارة وصادرت البنادق التي وجدت فيها. إثبات لهذه الحادثة وُجد في تقرير خدمات أمن منظمة الهجاناة عن القرية: «سلموا الحكومة ١٠ بنادق بالقوة. الآن بقي لديهم نحو ٢٠ بندقية». قبر الشيخ سلامة والمغارة بجواره

קבר שיח' סלאמה והמערה שלידו נמצאים במורד ההר, ליד החווה החקלאית הביזנטית. קיר אחד של הקבר שרד.

موجودان في منحدر الجبل قرب المزرعة البيزنطية. حائط من القبر بقي على حاله.

יחסם של תושבי ח'רבת אללוז עם שכניהם היהודים נעו בין שני קצוות: מצד אחד יחסי מסחר, עבודה משותפת ואף הצעה להסכם שלום, ומצד שני השתתפות בפעילות לוחמנית. עבד אלפתאח מספר: "מישהו מהכפר היה לו מפעל סיד באלקסטל. ליד המפעל שלו, שהיה באיזור אלאשרה (הסימן) ליד אלקסטל היה גם מפעל למישהו יהודי. היהודי הזה אמר: אל תפריעו ליהודים, תנו להם לעבוד, ואני אבטיח שלא יקרה לכם כלום. זה היה מפעל שיש עם משור".

علاقة سكان خربة اللوز مع جيرانهم اليهود تأرجحت. من جهة، علاقات تجارية، عمل مشترك بل واقتراح لاتفاق سلام، ومن جهة أخرى، الاشتراك في عمليات عسكرية. يقول عبد الفتاح: «كان لأحد الأشخاص مصنع للشيد (الكلس) في القسطل. بجانب مصنعه الذي كان في منطقة الإشارة قرب القسطل كان مصنع لشخص يهودي. قال هذا اليهودي: لا تضيقوا على اليهود، دعوهم يعملون، وأعدكم ألا يحصل لكم شيء. كان ذلك مصنع رخام مع منشار».

« علاقة سكان خربة اللوز مع جيرانهم اليهود تأرجحت. من جهة، علاقات تجارية، عمل مشترك بل واقتراح لاتفاق سلام، ومن جهة أخرى، الاشتراك في عمليات عسكرية.»

מצד שני מספר עבד אלפתאח: "ג'אבר אבו טביח', תושב ח'רבת אללוז, היה מפקד בכל האיזור עם עבד אלקאדר אלחסיני. זה הביא לו כדורים וסיפק לו נשק. רק שילחם. הם חסמו את כלי הרכב של היהודים וגנבו מהם את הציוד והאוכל". הוסיף עארף עיסמאעיל: "הוא היה דודי מצד האב. ב-1936 וב-1948 הוא עשה עבודה טובה"; הכוונה למרד הערבי ב-39-1936. ואכן, בעת ניקוי בור מים בכפר נמצא תרמיל רובה עם סימון התאריך 1939, שנת ייצור הכדור.

من ناحية ثانية يقول عبد الفتاح: «جابر أبو طبيخ من سكان خربة اللوز، كان قائدا في كل المنطقة مع عبد القادر الحسيني. أحضر له الأخير الرصاص وزوده بالسلاح. كان عليه أن يقاتل. قطعوا طريق السيارات اليهودية وسرقوا منها التجهيزات والطعام». وأضاف عارف إسماعيل: «كان عمي من ناحية والدي. في العام ١٩٣٦ والعام ١٩٤٨ أبلى بلاء حسنا». القصد في الثورة العربية العام ١٩٣٦-١٩٣٩. ولدى تنظيف بئر الماء في القرية عُثر على رصاصة فارغة سجل عليها تاريخ ١٩٣٩ سنة إنتاج الرصاصة.

בתקופת המנדט הבריטי ג'אבר אבו טביח' נאסר לזמן מה, כמו גם אחיו רד'ואן אבו טביח'. אח נוסף, עלי חסן ג'אבר, נהרג בשעה שהטמין מוקש בכביש ירושלים-יפו. עבד אלפתאח: "אחד נהרג בבאב אלואד, שמו חמד אללה. חמד אללה ירד לבאב אלואד עם הלוחמים. אמרנו לו שלא ילך. לא שמע לנו. היה לו רובה. היהודים טמנו מלכודת ללוחמים בתוך מערה. תפסו אותו. אחרי שבוע מצאו אותו מת בתוך החורשה". עארף עיסמאעיל הוסיף: "אם היתה עוברת שיירה יהודית, היו תוקפים אותה, בוזזים אותה ומרוקנים אותה. כמו כן, הם ניתקו את היהודים מירושלים, לא אפשרו לתגבורת ולאספקה להגיע לירושלים".

في فترة الانتداب تم اعتقال جابر أبو طبيخ لمدة ما، وكذلك شقيقة رضوان أبو طبيخ. شقيق ثالث، علي حسن جابر، قُال ساعة وضع لغما على الشارع بين القدس ويافا. يقول عبد الفتاح: «أحدهم قُتل في باب الواد، حمد الله. نزا حمد الله مع المقاتلين إلى باب الواد. كانت معه بندقية. كمن اليهود للمقاتلين داخل معارة. أمسكوا به. بعد أسبوع وجدوه مقتولا في الحرش». أضاف عارف إسماعيل: «في حال مرت قافلة يهودية، كانوا يهاجمونها وينهبونها ولا يتركون شيئا. كذلك فقد قطعوا التواصل بين اليهود والقدس، لم يسمحوا للتعزيزات والمؤن بالوصول إلى القدس».

..." יחסם של תושבי ח'רבת אללוז עם שכניהם היהודים נעו בין שני קצוות: מצד אחד יחסי מסחר, עבודה משותפת ואף הצעה להסכם שלום, ומצד שני השתתפות בפעילות לוחמנית. "

הכפר חדל להתקיים

נעלה חזרה לפסגה, לנקודה שבה נסיים את הסיור. הנוף השלו מהפסגה ועצי הקק"ל הירוקים מסביב מסתירים את הדרמה שהתחוללה כאן בקיץ 1948. אירוע רדף אירוע, עד לשיא של הבריחה המבוהלת מהכפר בליל ה-12 ביולי 1948.

נשאלת השאלה מדוע עזבו תושבי ח'רבת אללוז את הכפר כאיש אחד בלילה שבין ה-12 וה-13 ביולי 1948, למרות שלא נורתה ולו ירייה אחת אל עבר הכפר. כדי לענות על שאלה זו, יש מקום לבחון מה היה המידע שעמד לרשות התושבים ומה היו הלכי הרוח ערב העזיבה. בשלושת החודשים שלפני נטישת הכפר התרחשו אירועים שהביאו לדה־מורליזציה ולחשש מוחשי לחיי תושביו הערבים.

القرية لم تعد موجودة

نصعد عائدين إلى القرية، إلى النقطة حيث ننهي الجولة. المنظر الهادئ من القمة وأشجار الكيرن كييمت الخضراء تُخفي الدراما التي حدثت هنا صيف العام ١٩٤٨. حدث تلو الحدث حتى الذروة يوم الهروب ذعرا من القرية ليلة ألـ ١٢ من تموز ١٩٤٨.

ويُسأل السؤال، لماذا أخلى سكان خربة اللوز القرية كرجل واحد في الليلة بين ١٢ و ١٣ تموز ١٩٤٨ على الرغم من عدم إطلاق ولو رصاصة واحدة باتجاه القرية. لغرض الإجابة على هذا السؤال، ينبغي فحص ماهية المعلومات التي توفرت للسكان وماذا كانت الأجواء عشية الرحيل. في الأشهر الثلاثة قبل رحيل السكان عن القرية، وقعت أحداث أدت إلى هبوط المعنويات وإلى الخوف الحقيقي على حياة سكانها.

שרידי הרחוב המרכזי, אגף מערבי, ליד הברוש הבודד // بقايا الشارع الرئيسي، الجناح الغربي، بجانب السروة الوحيدة

« كنت في المدرسة في عين كارم وطلبوا منا أن نذهب إلى البيت. قالوا أن اليهود أتوا وهدموا القرية، قتلوا من كان هناك وقطعوا رؤوسهم. »

ביום ה-8 באפריל 1948 התפשטו הידיעות על מותו של המפקד העליון של הכוחות הערביים באיזור ירושלים, עבד אלקאדר אלחסיני, שהכתה בתדהמה את הלוחמים. עבד אלפתאח מספר שביום שבו נהרג עבד אלקאדר אלחסיני באלקסטל היה איתו אבו טביח', שהספיק לקפוץ מעבר לטרסה ולהינצל. הם הצליחו להגיע עד בניין המפקדה באלקסטל.

למחרת, ביום ה-9 באפריל 1948, נפוצו בכפר סיפורי זוועה על הרג התושבים הערביים של הכפר דיר יאסין, ותושבי כפרים סמוכים החלו לברוח. עבד אלפתאח: "כן, היינו עדיין בכפר כשקרה הטבח בדיר יאסין. אנשי עין כארם נטשו את כפרם ואנחנו עוד היינו בבתינו. האנשים פחדו כאשר שמעו על דיר יאסין. אנשים בסביבה ברחו קודם שתקפו אותם. באנשים אחזה בהלה". הוסיף עארף עיסמאעיל: "אני הייתי בעין כארם בבית הספר, ואמרו לנו ללכת הביתה. ברחנו משם ברגל. אני זוכר שראינו את הנשים מדיר יאסין, לבושות כותנות לילה, שברחו לעין כארם. הן אמרו שבאו

يوم ٨ نيسان ١٩٤٨، انتشرت أخبار موت القائد الأعلى للقوات العربية في منطقة القدس، عبد القادر الحسيني، التي صعقت المقاتلين. يقول عبد الفتاح أنه في يوم مقتل عبد القادر الحسيني في القسطل كان أبو طبيخ معه، وقد استطاع أن يقفز إلى مدرّج آخر والنجاة. لقد استطاعوا أن يصلوا حتى مقر القيادة في القسطل.

غداة ذلك اليوم، يوم ٩ نيسان ١٩٤٨، انتشرت في القرية أخبار عن فظائع قتل السكان العرب في دير ياسين وبداية هروب سكان القرى المجاورة. يقول عبد الفتاح: «نعم، كنا لا نزال في القرية عندما وقعت مجزرة دير ياسين. ترك سكان عين كارم قريتهم وكنا لا نزال في بيوتنا. خاف الناس عندما سمعوا عن دير ياسين. الناس في الجوار هربت قبل أن يهاجمونها. أُصيب الناس بالفزع». اضاف عارف إسماعيل: «كنت في المدرسة في عين كارم وطلبوا منا أن نذهب إلى البيت. قالوا أن اليهود أتوا وهدموا القرية، قتلوا من كان هناك وقطعوا رؤوسهم. قُتل في دير ياسين ٢٥٠ شخصا، وخافت كل القرية من هذا الحدث». صحيح أن الآراء مختلفة

היהודים, הרסו את הכפר, הרגו את מי שהיה שם וערפו את ראשיהם. 250 אנשים נהרגו בדיר יאסין, וכל הכפר פחד מהמקרה הזה". כיום הדעות לגבי מספר ההרוגים בדיר יאסין חלוקות, אך אין ספק שהידיעות על הטבח הביאו לדה־מורליזציה ולתחילת הבריחה מכפרי האיזור.

ביום ה-11 במאי 1948, כך נמסר בדו"ח מודיעין ישראלי, חודשיים לפני שהכפר ח'רבת אללוז חדל להתקיים, פנו כמה מתושבי הכפרים ח'רבת אללוז, סטאף, צובא ואם אלמיס אל תושבי אבו ע'וש וביקשום שיתווכו ביניהם לבין אנשי ה"הגנה", בדבר משא ומתן של שלום. אנשי אבו ע'וש השיבו כי אין הדבר אפשרי כיוון שהם עצמם כמו אסירים בידי ה"הגנה". הקש ששבר את גב התושבים היה המשך "מבצע דני" להרחבת פרוזדור ירושלים

حول عدد القتلى في دير ياسين لكن لا شك في أن أخبار المجزرة أدت إلى هبوط المعنويات وبداية الهرب من قرى المنطقة.

يوم ١١ أيار ١٩٤٨، هكذا في تقرير الاستخبارات الإسرائيلية، قبل شهرين من توقف قرية خربة اللوز عن الوجود، توجّه عدد من سكان قرى «خربة اللوز وسطاف وصوبا وأم الميس إلى سكان قرية أبو غوش وطلبوا أن يتوسطوا بينهم وبين الهجاناة، بشان مفاوضات سلام. أجاب سكان أبو غوش أن الأمر غير ممكن لأنهم هم أنفسهم بمثابة اسرى في أيدي الهجاناة». القشة التي كسرت ظهر الأهالي كان استمرار عملية «داني» لتوسيع الممر إلى القدس في تموز ١٩٤٨. الدخان الذي تصاعد من القرية المجاورة صوبا شوهد بوضوح من قمة جبل إيتان. في الليلة بين ١٢ و ١٣ تموز ١٩٤٨ نهض كل سكان

"אני הייתי בעין כארם בבית הספר, ואמרו לנו ללכת הביתה. ברחנו משם ברגל. אני זוכר שראינו את הנשים מדיר יאסין, לבושות כותנות לילה, שברחו לעין כארם."

ביולי 1948. העשן שהיתמר מהכפר הסמוך צובא נראה בבירור מפסגת הר איתן. בלילה שבין ה-12 ל-13 ביולי 1948 קמו כל תושבי הכפר ח'רבת אללוז, יחד עם שכניהם מהכפר סטאף, ועלו לרכסים שסביב. סיפר עארף עיסמאעיל: "היו אנשים שאמרו שהיהודים באים. אנשים מצובא ומסטאף. חמקנו עם אמי ואבי, כולם הלכו ביחד בשיירה. היו חמורים ובהמות משא. כל אחד מה שהיה לו. חמקנו לכיוון אלקבו ברגל. היו לנו קשרים שם, גרנו אצל האחים שלי. הביאו את כולם. היתה מישהי זקנה שאותה היה צריך לשאת על הגב. חלק הלכו לראס אבו עמאר, בתיר, אלולג'ה". משם נפוצו תושבי הכפר לאלעיזריה, קלנדיה, ביתוניא, יריחו, זרקא, עמאן, ולמקומות נוספים. רבים עבדו בהמשך במדינות המפרץ, וחלקם היגרו לקנדה וארצות הברית.

خربة اللوز مع جيرانهم في قرية سطاف وخرجوا إلى التلال المحيطة. قال عارف إسماعيل: «كان هناك مَن قال أن اليهود قادمون. ناس من صوبا وسطاف. تسللنا مع والدتي ووالدي وسرنا كلنا في قافلة. كانت هناك حمير وبهائم للنقل. كل واحد وما لديه. هربنا إلى القبو سيرا على الأقدام. كان لنا علاقاتنا هناك وسكنا عند أخوتي. أحضروا الجميع. كانت هناك مسنّة كان عليهم أن يحملوها على ظهورهم. قسم ذهب إلى راس أبو عمار وبتير والولجة ». من هناك توزع سكان القرية في العيزرية وقلنديا وبيتونيا واريحا وعمان وأماكن أخرى. عمل قسم منهم فيما بعد في دول الخليج وهاجر قسم آخر إلى كندا والولايات المتحدة.

הרס הבתים

במבט מהפסגה קשה להבחין כיום שבמקום זה עמד כפר. ח'רבת אללוז נהרסה בשלבים, בתהליך שנמשך כעשרים שנה. ההרס החל מייד עם עזיבת התושבים. אלה מבין התושבים שהתמקמו על הרכסים מסביב סיפרו שראו כיצד היהודים מפוצצים את בתיהם בפאתי הכפר. מספר ע'אזי אללוזי: "יש סיפור ששמעתי מאבי. [...] אדם בשם ג'אבר, שהיה אחד מהמפקדים בכפר, היה בקשר טוב עם אנשי אבו ע'וש. אותם אנשים, אנשי אבו ע'וש, הכירו היטב את היהודים, הם אמרו לאותו ג'אבר שאם יסמן את ביתו ואת בתי הקרובים אליו בכפר הם יאמרו ליהודים שלא יפגעו באותם בתים שעליהם יש סימן. על פי הסיפור, אותם בתים שסומנו היו הבתים הראשונים שהיהודים פגעו בהם כשהגיעו אל הכפר".

هدم البيوت

لدى النظر من القمة من الصعب أن نعرف أنه كانت في هذا المكان قرية. لقد هُدمت خربة اللوز على مراحل، في عملية استمرت عشرين عاما. بدأ الهدم فور مغادرة الأهالي. أولئك السكان الذين تموضعوا على التلال المحيطة حكوا كيف أن اليهود يفجرون بيوتهم في أطراف القرية. يقول غازي اللوزي: «هناك قصة سمعتها من والدي... شخص باسم جابر الذي كان أحد القادة العسكريين من القرية، كان على علاقة طيبة من أهالي أبو غوش. وأهالي أبو غوش عرفوا جيدا اليهود، وقالوا لجابر إذا ما أشّر بيته وبيوت أقربائه في القرية فإنهم سيطلبون من اليهود ألا يمسوا البيوت التي يضع عليها العلامة. وحسب القصة فإن البيوت الأولى التي هدمها اليهود فور وصولهم القرية هي تلك البيوت الت وضع عليها علامته».

השלמת ההרס היתה במסגרת מבצע לשיטוח שרידי הכפרים, מבצע שהחל מעט לפני מלחמת ששת הימים ב-67' והושלם בקצב מוגבר מייד לאחריה.

أما استكمال الهدم فكان في إطار عملية تسوية آثار القرى، حملة كانت بدأت عشية حرب الأيام الستة في العام ١٩٦٧ وتم إنجاز التهديم فور انتهاء الحرب.

בצילום של האיזור משנת 1950, לאחר תום המלחמה, ניכר שחלק מהבתים עדיין עמדו אז על תלם. בעדות שמסר אמנון מגן, שהיה טרקטוריסט של קיבוץ צובא בשנות החמישים, הוא סיפר שלבניית הרפת בקיבוץ צובא נדרשו קורות ברזל. הוא נשלח לאסוף את קורות הברזל ששימשו כמשקופים בבתי ח'רבת אללוז. מגן מסר כי יצא מהכפר הנטוש עם עגלה עמוסה קורות ברזל לגובה כה רב, עד שבסיבוב בעלייה לקיבוץ צובא החליקו רבות מהן מהטרקטור.

יחידות שונות של צה"ל אשר התאמנו לאורך שנים בסביבת הסטאף וח'רבת אללוז, תרמו את חלקן להרס הכפר הפלסטיני. השלמת ההרס היתה במסגרת מבצע לשיטוח שרידי הכפרים, מבצע שהחל מעט לפני מלחמת ששת הימים ב-67' והושלם בקצב מוגבר מייד לאחריה. החשש אחרי המלחמה היה שהפליטים יגיעו חזרה לכפרים שעזבו, ויבקשו לחזור ולחיות בהם.

في صورة للمنطقة من العام ١٩٥٠، بعد انتهاء الحرب، بدا أن بعض البيوت كانت لا تزال قائمة على حالها. وفي شهادة أدلى بها أمنون مجين، الذي كان سائق تراكتور كيبوتس تسوبا في الخمسينيات، قال أنهم احتاجوا جسور حديد لغرض بناء حظيرة البقر في الكيبوتس. وقد أُرسل لجمع جسور الحديد التي استعملت أطرًا في بيوت خربة اللوز. وقال أنه خرج من القرية المهجورة مع عربة مليئة لعلو كبير بالجسور حتى أن الكثير منها سقط من العربة في المنعطف على الطريق الصاعدة نحو كيبوتس «تسوبا».

وحدات الجيش الإسرائيلي المختلفة التي تدربت على مدار سنوات في محيط قريتي سطاف وخربة اللوز أسهمت بقسطها في تهديم القرية. أما استكمال الهدم فكان في إطار عملية تسوية آثار القرى، حملة كانت بدأت عشية حرب الأيام الستة في العام ١٩٦٧ وتم إنجاز التهديم فور انتهاء الحرب. وكان الخوف بعد الحرب أن يعود اللاجئون إلى القرى التي هجروها وأن يطلبوا العودة للعيش فيها.

// מקורות //

ריאיון עם מראד ח'לף (2004), סדרת שאלות ותשובות בהתכתבות בדואר אלקטרוני בין דן גולן לבין מראד ח'לף, בנו של תושב לשעבר מח'רבת אללוז המתגורר בעמאן.

ריאיון עם עבד אלפתאח חסן עטא אללה (2008), נערך תוך כדי סיור בח'רבת אללוז ביום 6.7.08, בהשתתפות דן גולן ועמר אע'באריה.

ריאיון עם ע'אזי אללוזי (2007), ראיינו: אילנה קצבמן ודן גולן בעין ראפה.

ריאיון עם אמנון מגן (2006), קיבוץ צובא.

מפת הרי ירושלים (2005), מחלקת מיפוי ישראל, קנ"מ 1:50,000.

תצ"א בריטי (1945); PS 20 27.1.45 F12 / TOPO 680 5097 15000, אוסף האוניברסיטה העברית.

// مصادر //

مراد خلف (٢٠٠٤), سلسلة من الأسئلة والأجوبة عبر التكاتب بالبريد الألكتروني بين دان غولان وبين مراد خلف خلال العام ٢٠٠٤. ومراد هو ابن أحد سكان خربة اللوز الذي يعيش حاليا في عمان وأرسل بالبريد الألكتروني إجابات والده على الأسئلة التي أرسلناها.

عبد الفتاح حسن عطاللّه (٢٠٠٨), مقابلة خلال الجولة في خربة اللوز يوم ٠٨/٧/٦ بمشاركة دان غولان وعمر إغبارية.

غازي اللوزي (٢٠٠٧)، قابله إيرنة كتسبمان ودان غولان في عين رافة.

أمنون مجين (٢٠٠٦)، كيبوتس تسوبا.

خريطة جبال القدس (٢٠٠٥), وحدة مسح خريطي لإسرائيل، مقياس ١:٥٠,٠٠٠

صورة جوية بريطانية (١٩٤٥), PS 20 27.1.45 F12 / 680 5097 TOPO 15000 في مجموعة الجامعة العبرية.

Survey of Palestine (1944), Ein Karim sheet 16/13 1:20,000, Compiled from Topocadastral Survey 1933, Scale 1:10,000.

Abu Sitta Salman (2000), The Palestinian Nakba 1948, The Palestinian Return Centre: London, p. 54.

Khalidi Walid (ed.) (1992), All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948, Institute of Palestine Studies: Washington D.C.

www.har-eitan.blogspot.com | www.palestineremembered.com

זוכרות את ח'רבת אללוז, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות.

זאבי דרור (1997), **המאה העות'מאנית, מחוז ירושלים במאה השבע-עשרה**, ירושלים: יד בן צבי, עמ' 114.

קדמן נגה (2008), **בצדי הדרך ובשולי התודעה**, ירושלים: נובמבר.

קרק גולן (2009), "מחקר מיקרו גאוגרפי הסטורי על יישובים חקלאיים בהר איתן". בתוך: מחקרי יהודה ושומרון קובץ י"ח, אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

קרק רות ונורדהיים אורן מ' (תשנ"ה) ירושלים וסביבותיה – רבעים שכונות וכפרים, ירושלים. אקדמון.

ארכיון בית הדין השרעי בירושלים, סג'ל ירושלים, 1668; כרך 168 עמ' 534, ב5 ג'מאדא אל־אאח'רה 10/1079 (מקביל לנובמבר 1668), בתוך: זאבי, 1997, 114.

ארכיון ה"הגנה", דוחות מודיעין של הש"י (שירות ידיעות של ה"הגנה"), תיקי הכפרים, ח'רבת אללוז.

ידיעות טנא, מיום 11.5.1948

הארכיון הציוני, תמונה: HG/101-2569 , צלם לא ידוע, תצלום הכפר לוזים, 1950.

ذاكرات خربة اللوز، كراسة من إصدار جمعية «زوخروت».

زئيفي درور (١٩٩٧), **قرن عثماني, القدس وبئر السبع**, القدس: يد بن تسفي, ص ١١٤.

كيدمان نوغا (٢٠٠٨)، **على جوانب الطرقات وفي هامش الوعي**, القدس: نوفمبر.

كرك جولان (٢٠٠٩), «بحث ميكرو جغرافي وتاريخي عن قرى زراعية في جبل إيتان». ضمن أبحاث يهودا والسامرة المجلد ١٨، إصدار أرئيل . المركز الجامعي أرئيل في السامرة.

كرك ر. وأورن نوردهايم م. (١٩٩٥) «القدس ومحيطها . ضواحي وأحياء وقرى، القدس.

أرشيف المحكمة الشرعية في القدس, سجل القدس, ١٦٦٨; مجلّد\ ١٦٨ ص ٥٣٤، ب ٥ جمادي الآخر (تشرين الثاني) ١٠/١٠٧٩، لدى: زئيفي، ١٩٩٧، ١١٤.

أرشيف ألـ "هجاناة", تقارير استخبارية لوحدة الاستخبارات التابعة للهجاناة، ملفات القرى، خربة اللوز.

أخبار طنا، من يوم ١١,٥,١٩٤٨

الأرشيف الصهيوني, صورة: HG/١٠١–٢٥٦٩ , مصور مجهول، صورة قرية لوزيم، ١٩٥٠.

גדר סביב בוסתן קטן באגף המזרחי. על השלוחה המרוחקת עמדו הבתים של השכונה המערבית //
سياج حول بستان صغير في الجناح الشرقي، في الجناح البعيد كانت بيوت الحارة الغربية

בכפר עצי שקד רבים (בערבית: ”לוז”). מכאן שם הכפר, ח’רבת אללוז // في القرية أشجار لوز كثيرة ومن هنا أسم القرية خربة اللوز